

De vervloeiing van de diaconie

Wanneer religie fluïde wordt

Het stedelijk centrum voor maatschappelijke dienstverlening MST Mensen in beeld houden (kortweg MST genoemd) in Tilburg bestaat sinds 1989, waarvan de eerste vijftien jaar expliciet verbonden met de gelovige missie van waaruit de organisatie is opgezet en op grond waarvan veel werk is verzet (Knoop et al. 2010). Je kunt er terecht in de levendige huiskamer, er worden taal- en computerlessen gegeven, er is een spreekuur, en ook buiten het centrum wordt contact gemaakt met uiteenlopende mensen, veelal met een migratieachtergrond, en tot 'samenredzaamheid' aangezet. Ook is er nauw contact met uiteenlopende lokale en regionale instanties, zoals: maatschappelijke opvang, maatschappelijk werk, Vluchtelingenwerk, Mens (sociale activering), Zorg- en Veiligheidshuis Midden-Brabant, Tilburgs Taalhuis en de Gemeente Tilburg.

Centra zoals het Tilburgse MST Mensen in beeld houden trekken de aandacht. Ze spelen een belangrijke rol bij de omgang met de moeilijkheden waarmee het samenleven in deze tijd gepaard gaat: armoede, eenzaamheid, onzekere arbeidsomstandigheden, gebrekkige communicatie tussen burgers en overheid, een bestaan opbouwen in een land waarvan je de taal niet goed kent. In één woord: precare omstandigheden. Tegelijkertijd komen deze centra voort uit christelijke initiatieven die zelf niet van een duurzaam voortbestaan verzekerd zijn, gezien de al decennialange stagnerende initiatie van nieuwe generaties. Toch zijn er, te midden van deze onvoorspelbare omstandigheden, signalen dat

deze centra toekomst hebben. De casus van het MST illustreert dat mooi.

De onderliggende visie van het oorspronkelijke Missionair Servicecentrum (Tilburg) was ingebed in de missionaire beweging en werd gevoed door de pastorale zorg voor kansarmen in de samenleving (Dorren 2004). De congregaties Missionarissen van het Heilig Hart (msc) en Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart (fdnsc) waren de voornaamste subsidiënten van dit initiatief. In de afgelopen jaren zijn daar diverse particuliere en overheidssubsidies bijgekomen. In het uitvoerende werk is hun rol overgenomen door, in katholieke termen, leken-theologen. In 2022 is het MST een onafhankelijke stichting met een stichtingsbestuur, een professionele staf van 9,1 fte (2022) (huismeester, maatschappelijk werkers, educatieve

< Pelgrims op krukken en in rolstoel

medewerkers, presentiewerker, administrateur, beleidsmedewerker, directeur), 175 vrijwilligers, en een bereik van tussen de 1000 en 1200 mensen (MST Mensen in beeld houden 2022b).

In de huidige fase zijn de congregaties niet meer vertegenwoordigd in het bestuur, draagt de organisatie geen kerkelijke of christelijke identiteit uit (vgl. MST Mensen in beeld houden, 2022a), en zijn drie leden van de staf theologische professionals, maar is de verwachting dat zij in de nabije toekomst (vijf jaar) geen dragende rol meer zullen hebben. Deze fase in de ontwikkeling van de instelling roept bij bestuur en directie de vraag op hoe het werk geborgd kan worden, zowel in de praktijk (wie bewaakt de werkwijze, nu veelal getypeerd als presentiewerk?), in de visie (hoe kunnen de kernwaarden het beste worden beschreven?) als in het beleid (hoe kan het belang tegenover toekomstige subsidiënten helder beschreven worden?). Terwijl de realiteit elders is dat kerkelijke activiteiten worden beëindigd vanwege gebrek aan actieve gelovigen of wordt gediscussieerd over de handhaving van de christelijke identiteit van bijvoorbeeld scholen, is hier de blik gericht op een toekomst buiten kerkelijke kaders. Er wordt niet zozeer afscheid genomen van het christelijke verleden, maar wat vandaaruit is begonnen wordt voortgezet in een seculier verband.

Het religieuze karakter van dit centrum zou, met een woord van de socioloog Zygmunt Bauman, weleens 'fluïde' kunnen worden en dat geldt voor meerdere van dit soort religieuze initiatieven. In deze bijdrage zoom ik in op vergelijkbare centra (paragraaf 1), in het kader van een algemenere toekomstverwachting voor religie in westerse samenlevingen (paragraaf 2)

en bespreek bij wijze van voorbeeld hoe een belangrijke erfenis uit dit soort diaconale werk nu voortleeft én ter discussie staat (paragraaf 3). Aan het slot wordt vooruitgeblikt naar een vervolg op deze aanzet. Ik baseer me hierbij op een vooronderzoek naar diaconale instellingen en op secundaire literatuur.¹

Bijzondere centra voor maatschappelijke dienstverlening

In Nederland zijn er zo'n honderdvijftig vormen van wijkgericht pastoraat en 'inloophuizen' met een (oorspronkelijk) christelijke/kerkelijke achtergrond, verbonden in netwerk DAK (<https://netwerkdak.nl/>) (Stoppels 1996; Van der Kolm 2001; Visser 2000). Er is sprake van een grote variëteit: van een centrum van beperkte omvang dat vooral draait op vrijwilligers tot een com-

> Er wordt niet zozeer afscheid genomen van het christelijke verleden, maar wat vandaaruit is begonnen wordt voortgezet in seculier verband.

plexe organisatie met zowel vrijwilligers als een team van betaalde krachten. Het MST behoort tot de grotere naast onder meer Stek Den Haag, Stem in de Stad in Haarlem, Diaconaal Centrum De Bakkerij Leiden, Diaconie Amsterdam, IDO Lelystad en de Pauluskerk in Rotterdam. Net als De Regenbooggroep in Amsterdam is het MST geen kerkelijk gebonden instelling meer. Het kan gezien worden als een 'bijzonder' initiatief vanuit het maatschappelijke middenveld (*civil society*), naast, en soms schurend met, het aanbod vanuit de overheid: hulpverlening, reclassering, vreemdelingendienst, en UWV.

Voor andere organisaties en sociale verbanden zullen dit soort praktijken gelegitimeerd

moeten worden vanuit waarden die voor de betreffende geïnteresseerde, en dus belanghebbende, partij tellen. Gedacht kan worden aan waarden die gerekend worden tot een humane samenleving: zorg voor de zieken, de armen, de vreemdelingen; aandacht voor sociale veiligheid; gemeenschap en traditie; toegankelijk onderwijs voor iedereen (Van der Zwaard 2021). In het veld zelf leeft de gedachte dat de christelijke traditie inhoudelijke en alternatieve invullingen van 'burgerschap' geeft, de inherente norm van de sociale rechtsstaat (Hirsch Ballin 2022). Het kan hier gaan om menselijke waardigheid, naastenliefde, rechtvaardigheid.

> **Wat levert het op om op een meer gelaagde manier te kijken naar de vooruitzichten voor het diaconale werkveld?**

Vanuit kerkelijk perspectief wordt het werk gezien en erkend als diaconaal werk, wat betekent dat kerk-zijn zich hierin voltrekt, net zoals in de eredienst en getuigenis (Meeuws 2011), of als *urban mission*, wat betekent dat er wordt beantwoord aan de opdracht om aanwezig te zijn bij mensen die niet gehoord of gezien worden (Vereniging Netwerk Urban Mission 2003), vanuit de verwachting dat Christus onder hen aanwezig is.

Buiten het religieuze veld wordt dit werk enerzijds herkend als verwant, zoals vanuit het sociaal werk, dat ook vertrekt vanuit menselijke waardigheid en rechtvaardigheid. Anderzijds treden soms spanningen op, zoals met (semi-) overheidsinstellingen die deels uitgaan van andere waarden (zoals veiligheid) of deze anders invullen (bijvoorbeeld procedurele rechtmatigheid tegenover sociale rechtvaardigheid).

Diaconale instellingen worden gekenmerkt door typische werkwijzen en probleemvelden, zijn betekenisvol en worden gewaardeerd, maar kampen ook met een afnemend draagvlak bij de kerkelijke initiatiefnemers.

Vanuit een grofmazig secularisatieperspectief is de prognose eenvoudig: instellingen als christelijke inloophuizen zullen van confessionele kleur verschieten, zo deze niet geheel verdwijnen. 'Het wordt allemaal minder.' Daartegenover stel ik een meer fijnmazige benadering voor. Wat levert het op om op een meer gelaagde manier te kijken naar de vooruitzichten voor het diaconale werkveld? Hiervoor hanteer ik een heuristisch concept dat ik heb ontwikkeld in een kritische lezing van het werk van de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman (1925-2017). Eerder heeft dat concept dienst gedaan om ontwikkelingen in de GGZ en de geestelijke verzorging te verhelderen (De Groot 2018; 2021).

Prognose: liquide diaconie

De trends in de *surveys* van de laatste jaren (Sociaal en Cultureel Planbureau, Centraal Bureau voor de Statistiek, European Value Studies, Pew Research, God in Nederland) wijzen in dezelfde richting: de religieuze betrokkenheid blijft dalen (zij het in een iets lager tempo), degenen die wel religieus betrokken zijn, waaieren uiteen over een breder spectrum, en de jongere gelovigen zijn wat orthodoxer dan de generaties boven hen.

Naast de voorheen dominerende (rooms-) katholieken en (PKN-)protestanten worden onder deze krimpende categorie van religieuze mensen gerekend die zich verbonden voelen met evangelische gemeenschappen, reformatorische kerken, migrantenkerken en moskee-

en. Dat zij vaker instemmen met traditionele geloofsinhouden en meer het publieke belang van religie benadrukken lijkt op gespannen voet te staan met de trend naar geloofsafname, maar de relatie is dialectisch: juist de daling van het aantal gelovigen leidt ertoe dat de volhouders het belang van het geloof sterker aanzetten (Achterberg et al. 2009).

Uiteenlopende auteurs nemen deze observatie als leidraad voor hun blik op de toekomst van religie: te midden van de seculiere woestijn varen alleen de standvastige gelovigen wel. Ook in Baumans (1997) visie op religie in de

> *Juist de daling van het aantal gelovigen leidt ertoe dat de volhouders het belang van het geloof sterker aanzetten.*

postmoderniteit klinkt deze verwachting door wanneer hij beweert dat het niet verwonderlijk is dat in de geglobaliseerde, neoliberale, snel veranderende wereld, waarin aan alles getwijfeld kan worden, religie juist verschijnt als een rots van zekerheid. Maar hiermee wordt wel de fundamentalistische opvatting van wat religie is overgenomen. Elders (Bauman 2001) spreekt hij, met voorzichtige hoop, over solidaire zorgzame gemeenschappen van verantwoordelijke individuen, een categorie die zeker in zijn oeuvre moeilijk los kan worden gezien van joodse en christelijke tradities (Polhuijs 2022). Ook heeft hij (Bauman 1997) weliswaar oog voor meer momentane en esthetische manifestaties van religie in de culturele sfeer, zoals in festivals, maar neemt hij deze nauwelijks serieus. Bezien vanuit de godsdienstsociologie is dit soort blikvernuwing bij belangrijke sociologische denkers opvallend (Beckford 1996).

Nu beweer ik niet dat het secularisatieproces van richting is veranderd en 'God weer terug is', in Jorwerd of in Nederland. In de meeste West-Europese landen neemt de macht van religieuze regimes over het algemeen af. Maar 'afname' is slechts een deel van het verhaal. Er dient breder gekeken te worden, zowel naar wat gedisciplineerd wordt, als naar wat gecontinueerd wordt. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw zijn westerse samenlevingen in hoog tempo getransformeerd van industriële naar postindustriële en gedigitaliseerde samenlevingen. Wat betekent dat voor religie? Aan Bauman ontleen ik de metaforen 'solide' voor de industriële moderniteit en 'liquide' voor de latere moderniteit, waarin institutionele grenzen vervagen en de logica van de markt in elke sociale sfeer doordringt.

Dergelijke diagnoses van de 'tijdgeest' hebben een beperkte waarde. Ze verklaren op zichzelf weinig, zijn rijkelijk vaag en niet direct geschikt voor empirisch onderzoek. Wel helpen ze om afstand te nemen van heersende algemene veronderstellingen en kunnen zo leiden tot een frisse blik waarmee de waarnemer gevoelig wordt gemaakt voor zaken die anders verborgen blijven. Voor het eigenlijke onderzoek naar praktijken is het nodig om meer verfijnde concepten te ontwikkelen.

Om Baumans perspectief bruikbaar te maken voor mijn onderzoek heb ik eerst zijn schetsen gesystematiseerd en vervolgens toegepast op religie, vanuit de premisse dat de transformatie van de sociale werkelijkheid niet aan haar voorbij gaat. Dat impliceert geen pleidooi om 'met de tijd mee te gaan'; wat volgt is een generaliserende schets van de waarschijnlijke verschijningsvorm van religie in de liquide

Type moderniteit		Solide		Liquide
	<i>Samenleving</i>	<i>Religie</i>	<i>Samenleving</i>	<i>Religie</i>
Dimensie				
Sociale determinant	Productie	Lidmaatschap	Consumptie	Keuze
Sociale formatie	Hiërarchische massaorganisatie	Institutie	Netwerk	Verbonden vormen van gemeenschap
Identiteit	Toegeschreven of verworven	Gezindte	Reflexief	Spiritualiteit

Tabel 1. Religie in de liquide moderniteit

moderniteit in contrast met religie in de solide moderniteit.

In de solide moderniteit worden sociale posities in hoge mate bepaald door de plaats die mensen innemen in het productieproces. Het organisatiemodel waarmee de introductie van de fabriek gepaard gaat, wordt maatgevend: vertakte gezagsverhoudingen die grote groepen mensen in het gareel brengen. Wie je bent, volgt steeds meer uit je plaats in het productieproces: erbinen of erbuiten, eigenaar van kapitaal versus arbeidzaam, kantoorwerk versus handarbeid.

In de liquide moderniteit telt meer wat je consumeert en hoe je leefstijl eruitziet. Mensen participeren in meerdere netwerken, soms korter, soms langer, wat niet alleen flexibiliteit vergt maar ook tot gevolg heeft dat niet zo duidelijk vaststaat wat je sociale identiteit is.

Wie je nu eigenlijk bent, wordt meer het object van reflectie.

Dit zijn typologieën, abstracties van afzonderlijke empirische observaties. De werkelijkheid is gedifferentieerder en laten combinaties en ambivalenties zien. Zo kampen veel arbeidsmigranten in de zogenaamde geïndividualiseerde samenleving met uitsluiting en uitbuiting door ondoorzichtige bureaucratieën. Ze botsen op harde praktijken die eerder associaties oproepen met de solide moderniteit (Bauman 2004).

Interessant is hoe bij het trekken van parallellen met religie de contingentie van dit sociaal verschijnsel in beeld komt. In de solide religie wordt het onderscheid belangrijk tussen de plaatsen die mensen in de religieuze organisatie innemen. Religie wordt een instelling die mensen op geregelde tijden op vaste plaatsen

bijeenbrengt om soortgelijke handelingen te verrichten. Op persoonlijk vlak vertaalt zich dat in religie als gezindte: wat telt (ook letterlijk: in volkstellingen) is het behoren tot een bepaalde gemeenschap van gelovigen.

In liquide vormen van religie wordt de veranderlijke vrije keuze verondersteld, om te beginnen om al dan niet in te gaan op het ruime aanbod van mogelijkheden. Hoe persoonlijk ook, de voorkeuren corresponderen met de participatie in netwerken van *communities* (die minder massief zijn dat het woord gemeenschap suggereert). Liever dan van religie wordt van spiritualiteit gesproken. De beleving is belangrijk, ook als die verbonden is met stevige geloofsopvattingen.

De overgang van de solide naar de liquide moderniteit, die op verschillende terreinen ongelijktijdig verloopt, kan als een proces worden gezien dat in drie stappen verloopt. Die stappen worden niet noodzakelijkerwijs gezet; op elke moment kunnen actoren besluiten om in deze omstandigheden juist niet de fluiditeit te omhelzen, maar het eigen bastion te versterken.

In de eerste fase manoeuvreert de geïnstitutionaliseerde religie in een fluide omgeving door kleine aanpassingen te doen: minder het accent op het instituut, meer op netwerken; minder aandacht voor lidmaatschap, meer voor keuze; minder hameren op de confessionele identiteit, maar ruimte geven aan spiritualiteit. Deze fase wordt gekenmerkt door ambivalentie, want de overgeërfde institutionele gestalte wordt niet opgegeven.

In de tweede fase worden kerkelijke activiteiten overgebracht naar andere (seculiere) sferen zoals de zorg, de culturele sector of de wel-

zijnsector. De religieuze instituties verliezen controle maar de activiteiten zijn nog wel in zekere mate van hen afhankelijk. Vragen over het al dan niet opgeven van de confessionele identiteit komen op.

In de derde fase is er geen sprake meer van controle vanuit religieuze instituties, maar domineert de logica van het betreffende nieuwe veld zoals gezondheid (in zorginstellingen) of inclusie (in het sociaal werk). Religie functioneert hier als een culturele bron waaruit elementen worden geput die in nieuwe contexten worden gebruikt. Hier is het heersende

> Historisch gezien zet kerkelijkheid kennelijk aan tot inspanningen voor mensen in de marge.

perspectief dus seculier, bijvoorbeeld in de vraag hoe het sociaal werk kan worden verbeterd door te leren van het diaconale erfgoed.

Op deze manier komen zowel de continuïteiten als de discontinuïteiten tussen het religieuze en het seculiere in beeld. Aan de ene kant zien we hoe het religieuze veld bijdraagt aan seculiere initiatieven, aan de andere kant hoe religieuze organisaties, en de cultuur die zij dragen, verdampen. Toegepast op het diaconale veld, kunnen we in deze historisch-sociologische benadering onderscheiden: 1) hoe religieuze, ook diaconale, organisaties zelf gevormd zijn in de moderniteit; 2) hoe deze hebben bijgedragen aan werk wat nu seculier is; 3) hoe het religieuze veld in verval is; en 4) hoe elementen uit dit veld, zoals diaconale initiatieven, buiten deze invloedssfeer voortleven.

Het begrip 'liquidatie' vat de ambivalentie in één begrip: enerzijds wordt iets wat er was – een religieus veld – 'ontbonden' (Bourdieu

1985), anderzijds wordt een praktijk – diaconale en pastorale zorg aan kansarmen – ‘vloeibaar’: losgemaakt en losgeraakt uit de kerkelijke context wordt het gecontinueerd onder seculiere omstandigheden (De Groot 2017; 2018).

Historisch gezien zet kerkelijkheid kennelijk aan tot inspanningen voor mensen in de marge. De afname van kerkelijke betrokkenheid zet zich echter voort. Vrijwilligerswerk buiten de eigen kring wordt relatief vaker door kerkelijk betrokken mensen verricht (De Hart et al. 2022). Wat is het effect van kerkelijke krimp op dergelijke initiatieven? Financiering, facilitering, professionele bemensing (theologen en veelal christelijke sociaal werkers), de inzet van vrijwilligers, en de missie (c.q. de manier van spreken) hangen nu nog grotendeels af van een kerkelijke geloofwaardigheidsstructuur.

Terwijl de kerkelijke achtergrond verdampt, wordt de praktijk zelf voortgezet, uitgebreid en uitgeoefend door vrijwilligers en beroepsbeoefenaars die deze achtergrond niet noodzakelijkerwijs delen. Dat is een interessante, nieuwe ontwikkeling. Veel van de huidige collectieve zorgarrangementen (wijkzorg, maatschappelijk werk) zijn te verstaan als verstatelijking van initiatieven die deels uit kerkelijke kring waren opgezet (kruiswerk, armenhulp) (De Swaan 1996). Ze werden geprofessionaliseerd, gesubsidieerd en meer recentelijk deels weer geprivatiseerd binnen door de overheid vastgestelde kaders. De context waarin inloophuizen zich tegenwoordig bevinden verschilt: de verzorgingsstaat wordt niet opgebouwd, maar is in transitie. Ook de ontwikkeling lijkt anders te verlopen: niet zo zeer verstatelijking, maar de groeiende afhankelijkheid van fondsen beïnvloedt de koers.

Deconfessionalisering van missionair en diaconaal werk betekent transformatie. Inloophuizen zijn veelal min of meer kerkelijke initiatieven in de seculiere wereld: er zijn kerkelijke bindingen of wortels, al dan niet op de achtergrond, en ze bevinden zich in een publieke ruimte waarin ze een levensbeschouwelijk divers publiek bereiken. Werkers en vrijwilligers zijn lang niet altijd afkomstig uit de kerkelijke achterban. Af en toe worden er in een gemeenteraad vragen gesteld wanneer een gesubsidieerde hulpverleningsorganisatie wél van haar betaalde krachten verwacht dat zij christen zijn (Simons 2022). Voor hen die deelnemen aan de activiteiten, zeker wanneer deze een migratieachtergrond hebben, is de verbondenheid met een religieuze gemeenschap echter vaak wél belangrijk voor de identiteit. Mijn vermoeden is dat juist de religieuze achtergrond van deze initiatieven maakt dat deze meer open staan en oog hebben voor de vanzelfsprekende plaats die religie in het leven van mensen inneemt. Uit deze groepen worden vervolgens weer nieuwe vrijwilligers en beroepskrachten gerekruteerd. Het beeld is dus gedifferentieerd, meer dan in beeld komt gezien vanuit een secularisatieperspectief.

In het verband van dit themanummer is de vraag hoe er met deze transformatie wordt omgegaan, met name wanneer deze, zoals bij de casus waarmee deze bijdrage opende, ver is voortgeschreden. Daarbij is het van belang om niet alleen te kijken naar de spelers in het religieuze veld, maar ook daarbuiten.

Respons: opnieuw presentie

Sinds de jaren negentig is in de zorg voor mensen in kwetsbare situaties het begrip ‘presentie’ gangbaar. Presentie – het woord viel al in

de gesecculariseerde benaming van de pastoraal werker binnen het MST (presentiewerker) – is een mooi voorbeeld van hoe een begrip dat is geworteld in het pastorale en diaconale werk doelbewust beschikbaar is gesteld aan andere beroepsvelden. Niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten (Sullivan 2014) is het een kernachtige typering geworden van waar pastoraat, diaconie en geestelijke verzorging om draait. Vervolgens heeft het ook zijn ingang gevonden in onder meer verpleging en sociaal werk, in Nederland met name geïnspireerd, of in ieder geval gelegitimeerd, door de praktijktheorie die Andries Baart heeft ontwikkeld op grond van een nauwgezette analyse van wat met name twee pastores in een oude Utrechtse stadswijk deden. 'Een theorie van de presentie' (Baart 2001) heette het resultaat van dit onderzoek, waarin besloten ligt dat er ook andere zijn (cf. Van der Kolm 2001) en dat het niet enkel gaat om een aanbeveling ('Wees present!') maar ook om, zoals bij elke theorie, principes, condities en beperkingen. In de, overigens succesvolle, receptie van het begrip presentie raakte de theorie echter op de achtergrond.

Inmiddels klinkt in het veld ook onvrede met de wijze waarop het wordt gebruikt: 1) presentie wordt te veel gereduceerd tot een attitude van hulpverleners; 2) te weinig verbonden met politieke en bestuurlijke aspecten; 3) te weinig gericht op gemeenschapsvorming; en 4) te weinig gevoed vanuit spiritualiteit. Juist daarom trekt het actuele presentiewerk zoals dat in inloophuizen wordt uitgeoefend de aandacht, onder meer van de Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk en Movisie (kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken). Binnen de

wereld van het sociaal werk bestaat onvrede met de verre gaande functionalisering waarin het beroep onderhevig is geweest. Deze staat op gespannen voet met de motivatie van de beroepsgroep. Er is nood aan inspirerende voorbeelden die het werk verbinden met de waarden van waaruit de professie leeft.

De onvrede met het begrip is er ten eerste in gelegen dat het in de praktijk niet altijd lijkt te helpen om duidelijk te maken wat nu kenmerkend is, met name methodisch, voor juist deze professie: sociaal werk respectievelijk diaconaal werk. Ten tweede blijkt het begrip in de praktijk nauwelijks aan te zetten tot kennisneming van en reflectie op de maatschappelijke context (vgl. Kunneman 2009). Wanneer er meer besef groeit van de sociaal-maatschappelijke (tegenover de puur individuele) dimensie van de hedendaagse armoedeproblematiek ontstaan er ook nieuwe mogelijkheden – en weer 'legitimititeit' – voor sociaal werk dat de waardevolle elementen in de christelijke traditie van diaconie en *urban mission* voortzet. Hierbij hoort ook de kwestie van autoriteit. Hoe stel je je als bijzondere speler in de 'hulpverleningsketen' op vanuit de eigen positie en gedrevenheid, en hoe kun je iets bereiken voor mensen die zich in die keten bevinden of er mee te maken hebben? Ten derde is de vraag hoe de afhankelijkheid van de presentiebeoefenaar gereduceerd kan worden ten gunste van het bevorderen van zorgzame solidaire verbanden, waar het niet onomstreden woord 'samenredzaamheid' naar verwijst. Ten vierde en tot slot gaat het hier weliswaar primair om het lenigen van basale noden, maar toch is er ook verwantschap met geestelijke verzorging, voor zover er aandacht is voor de wijze waarop mensen zin geven aan en vinden in

hun bestaan (De Groot 2021). Bovendien ligt er de uitdaging om in een niet-binnenkerkelijke taal onder woorden te brengen vanuit welke waarden, bezieling en engagement de meer concrete praktijken worden gevoed.

Diaconie en pastoraat – in al zijn veelvormigheid – bevatten veel praktijkkennis van empathische begeleidingsrelaties en ondersteuning van mensen die ook buiten deze setting van waarde is en gewaardeerd wordt. Zo wordt het christelijk erfgoed onder gewijzigde, getransformeerde verhoudingen ook buiten kerkelijke instituties benut. Dat is een waarneembare respons op ontwikkelingen die gaande zijn.

Tegelijkertijd wordt duidelijk dat een concept dat uit zijn inbedding in pastorale, diaconale, theologische en spirituele tradities wordt gelicht aan kracht kan verliezen. Zeker wanneer het geplaatst wordt in een context, hier bijvoorbeeld het sociaal werk, die bovendien wordt beïnvloed door een logica die afkomstig is van weer een *ander* sociaal veld, namelijk de economie. Dan wordt het gereduceerd en geïnstrumentaliseerd tot één aspect (hier: een luisterende houding) dat past binnen de logica van de sociale context waarin het een plaats krijgt. Het opnieuw toegankelijk maken van, of zich toegang verschaffen tot, wat deze tradities te bieden hebben is dan een manier te voorkomen dat het begrip raakt opgesloten in een nieuw kader.

Discussie

In het voorgaande is vooral teruggekeken, maar niet met de rug naar de toekomst. Er kan geleerd worden van eerdere processen waarin religieuze initiatieven vervloeden. Gaandeweg zou zo gespecificeerd moeten worden onder welke condities de-institutionalisering optreedt en onder welke voorwaarden het

waarschijnlijk is dat religieuze (re-)institutionalisering wordt ingezet. Toch is voor elke setting opnieuw empirisch onderzoek nodig.

Daarnaast is er ook voer voor fundamentele reflectie: in hoeverre veronderstellen deze processen het voortbestaan van een religieus veld waarin 'de bronnen' worden onderhouden? En verbonden hiermee is een normatieve vraag: dienen diaconale organisaties (ook) in te zetten op het bewaken van de identiteit of alleen op het uitvoeren van hun missie, zoals Ulrich Schmiedel (2017) bepleit in zijn 'elasticized ecclesiology', voortbouwend op de hier gepresenteerde benadering? Naar mijn inschatting, die zowel geïnformeerd wordt door mijn sociologische analyse als door mijn theologische positionering, ligt er in kerkelijke kring inderdaad een uitdaging om minder te denken vanuit de overgeleverde kerkelijke organisatie en minder te rekenen op de verstaanbaarheid van kerkelijke taal. (Een begrip als diaconie is daar zelf al een voorbeeld van.) De gehechtheid aan de solide vormgeving van de christelijke godsdienst is groot en wordt nogal eens verward met de worteling in die traditie zelf. Om van betekenis te zijn in een wereld die minder in de christelijke wereld is ingewijd, dient tegelijkertijd de blik naar buiten te worden gericht om daar werkelijk mee te communiceren, en anderzijds de blik naar binnen om te ontdekken en te laten herleven wat er uit die traditie aan inspirerende ideeën, motieven en richtlijnen kan worden opgediept.

Een mooi voorbeeld daarvan toonden de Tilburgse 'broodpater' Gerrit Poels (1929-2023), voormalig missionaris van het Heilig Hart, en zijn echtgenote Angelique Poels-van den Heuvel, uitgetreden Zuster van Liefde, die decennialang mensen in armoede van voed-

sel voorzagen door op de fiets bij hen langs te gaan in de schaduw van de nacht – waarschijnlijk 's lands eerste 'voedselbank'. Niet toevallig één van de grondleggers van het MST verpersoonlijkte hij zo medemenselijkheid en zorgzaamheid zonder daar veel (vrome) woorden aan vuil te maken: 'Ik ben geen hulpverlener, ik help.' 'Hij had maar één missie, mensen helpen en tot troost zijn.' (Stichting Poels 2023)

Minstens zo belangrijk is het echter om waar te nemen hoe er al daadwerkelijk wordt gereageerd, omgegaan en met waardering gekeken naar wat de diaconale traditie biedt. In de vloeibare moderniteit zoeken seculiere actoren toegang tot deze *cultural resource*, omdat zij zelf de waarde daarvan inzien. In die zin nemen zij een voorschot op een toekomst waarin veel van de huidige diaconale organisaties er als zodanig waarschijnlijk niet meer zijn. Deze actoren, die vanuit georganiseerd-kerkelijk perspectief als buitenstaanders gelden, kunnen de gevestigden binnen het kerkelijk veld duidelijk maken wat ertoe doet. Waar in het diaconale veld nu nog wordt gediscussieerd over identiteitskwesies en afgrenzingen van wat wel en wat niet past binnen kerkelijk verband, zal snel de stap moeten worden gezet om oude vormen los te laten en zich de les laten lezen, zowel door wat er vanuit de christelijke bronnen als door anderen in de praktijk van alledag wordt aangereikt.

In de huidige 'participatiemaatschappij' worden velen feitelijk buitengesloten van de ondersteuning waar ze recht op hebben. Burgers hebben te maken met een verscherpte controle op en harde aanpak van mogelijk oneigenlijk gebruik van hun rechten (Putters 2022). Anderen voldoen niet aan de voorwaarden voor formele hulpverlening. De groep mensen

zonder toegang tot een fatsoenlijke woning, werk, en inkomen breidt zich uit: groeiende woningnood, tijdelijk uitzendwerk, armoede. Allerlei initiatieven reageren op deze situatie, vanuit woede en bekommernis. In het kielzog

> *Het beweeglijke geheel belichaamt de verbinding van mensen aan elkaar, in welke omstandigheden ze ook verkeren, vanuit de hoop en het geloof dat deze wereld anders kan.*

van het werk van Gerrit Poels is er in Tilburg een netwerk van maatschappelijke organisaties gevormd waarvan sommige weer zijn beëindigd zoals sociaal eethuis de Pollepel en de dagbesteding in de biologische tuin Ut Rooie Bietje, en andere voortleven zoals kringloopbedrijf La Poubelle, de opvangcentra Traverse en Huize Poels, en stichting Broodnodig. Er is her en der betrokkenheid vanuit de kerken, zoals van twee missiezusters Dienaressen van de Heilige Geest (SSpS), maar het beweeglijke geheel belichaamt de verbinding van mensen aan elkaar, in welke omstandigheden ze ook verkeren, vanuit de hoop en het geloof dat deze wereld anders kan.² Of dat diaconie moet heten is minder belangrijk dan dat het werk doorgaat. <

Noot

¹ Dit essay komt voort uit gesprekken met Anne van Deth, Bic Driessen, Jeanet de Jong, Fons Flierman, Lydia Verhagen en Rob van der Zwan. Ook mijn collega's Anke Liefbroer en Niels van den Toom en de leden van de onderzoeksgroep 'Religieuze minoriteit en religieus mangfold' (Universitet i Agder) en 'Diakonale praksiser og perspektiver' (VID vitenskapelige høgskole) leverden bruikbaar commentaar op papers die eraan voorafgingen.

² <https://www.stichtingbroodnodigitilburg.nl/> (geraadpleegd 3 november 2023).

Toekomststoel

Je kunt de toekomst een stem geven door een toekomststoel te plaatsen in elke ruimte waar keuzes worden gemaakt en beslissingen genomen. De stoel is een oproep om een duurzame wereld van morgen te laten meewegen in de keuzes en beslissingen die nu worden genomen. Het initiatief van Jan Terlouw vindt navolging in veel bedrijven, instellingen en gemeenschappen. Diverse scholen hebben in hun kringgesprekken zo'n lege stoel geplaatst. Als één van de kinderen iets wil zeggen 'in naam van de toekomst', dan gaat het zitten op de stoel en vertelt. De toekomst krijgt dan letterlijk een stem om naar te luisteren en mee te wegen in de keuzes van vandaag. <https://toekomststoel.nl/>

Literatuur

- Achterberg, P., Houtman, D., Aupers, S., Mascini, P., de Koster, W., & van der Waal, J. (2009). Dialectiek van secularisering: hoe de afname van christelijke religiositeit samengaat met een sterkere nadruk op haar publieke belang in achttien westerse landen. *Sociologie*, 5(3), 324-342.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its discontents*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001). *Community. Seeking safety in an insecure world*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Bauman, Z. (2004). *Wasted lives. Modernity and his outcasts*. Cambridge, UK: Polity.
- Beckford, J.A. (1996). Postmodernity, High Modernity and New Modernity: Three Concepts in Search of Religion. In P. Beilharz (Ed.), *Zygmunt Bauman* (Vol. 3, 282-297). New York: Sage.
- Bourdieu, P. (1985). Le champ religieux dans le champ de manipulation symbolique. In C. d. s. d. p. (Strasbourg) (Ed.), *Les nouveaux clercs. Prêtres, pasteurs et spécialistes des relations humaines et de la santé* (pp. 255-261). Genève: Labor et fides.
- Dorren, G. (2004). *Door de wereld bewogen: geschiedenis van de Nederlandse Missionarissen van het heilig Hart (MSC)*. Hilversum: Verloren.
- Groot, K. de (2017). Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg. *Religie & Samenleving*, 2(3), 143-159. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/het-buitenkerkelijke-succes-van-de-christelijke-zielzorg>
- Groot, K. de (2018). *The Liquidation of the Church*. Abingdon: Routledge.
- Groot, K. de (2021). *Vragen bij het leven: Een sociologie van de zielzorg*. Tilburg: Tilburg University. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/74dc7b99-bb26-4598-8c48-07fe1386a4c7>
- Hart, J. de, Houwelingen, P. van, & Huijnk, W. (2022). *Buiten kerk en moskee*. Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/03/24/buiten-kerk-en-moskee/SCP+Publicatie+Buiten+kerk+en+moskee+-+maat+2022.pdf>
- Hirsch Ballin, E. (2022). *Waakzaam burgerschap: vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen* (2^e druk, ed.). Amsterdam: Querido Facto.
- Knoop, J., Verplancke, A., & Eijksen, J. (2010). *MST: het kloppende hart van Tilburg*. Tilburg: Missionair Servicecentrum Tilburg (MST).
- Kolm, G. J. (2001). *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kunneman, H. (2009). *Voorbij het dikke-ik* (3^e dr., ed.). Amsterdam: Humanistics University Press.
- Meeuws, H. (2011). *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. Gorinchem: Narratio.
- MST Mensen in beeld houden (2022a). *Beleidsbeeld MST (doelen en activiteiten)*. <https://msttilburg.nl/wp-content/uploads/2022/09/Beleidsbeeld-MST.pdf>
- MST Mensen in beeld houden (2022b). *Jaarbeeld*. <https://msttilburg.nl/wp-content/uploads/2023/06/mstjaarber-2022LOWRES.pdf>
- Polhuijs, Z. (2022). *Zygmunt Bauman and Pope Francis in dialogue: the labyrinth of liquid modernity*. Lanham/Minneapolis: Lexington Books/Fortress Academic.
- Putters, K. (2022). *Het einde van de BV Nederland: over de noodzaak van een verhaal voor onze samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Simons, P. (2022, 29 september 2022). D66 Rotterdam beschuldigt Leger des Heils van discriminatie. *CVandaag*.
- Stichting Poels (mei/juni 2023). 'Ik was geen hulpverlener, ik hielp'. *Nieuwsbrief voor de donateurs, leveranciers en realties van Stichting Poels*, 2. <https://www.gerritpoels.nl/wp-content/uploads/2023/06/Nieuwsbrief-Gerrit-Poels-A4-mei-2023.pdf>.
- Stoppels, S. (1996). *Gastvrijheid. Het inloophuis als vorm van kerkelijke presentie*. Kampen: Kok.
- Sullivan, W. F. (2014). *A ministry of presence: chaplaincy, spiritual care, and the law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Swaan, A. de (1996). *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (5e aangevulde dr. ed.). Amsterdam: Bert Bakker.
- Vereniging Network Urban Mission. (2003). *Urban Mission. Samenwerken met mensen die niet gezien of gehoord worden*.
- Visser, H. (2000). *Creativiteit, wegwijzering en dienstverlening. De rol van de kerk in de postindustriële stad*. Zoetermeer: Meinema.
- Zwaard, W. van der (2021). *Omwille van fatsoen. De staat van menswaardige zorg*. Den Haag: Boom.